

Araştırma Makalesi

Çin ile kültürel etkileşim sürecinde Hakas ölüm maskelerinin yeniden yorumlanması üzerine bir çalışma

Nükhet Okutan Davletov^{1,*}

¹ Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
ORCID: 0000-0001-9312-8385.

* İletişim: nukhetdavletov@gmail.com

Gönderim: 19.11.2019; Kabul: 13.12.2019. DOI: <http://dx.doi.org/10.38154/cjas.8>

Öz: Farklı coğrafyalarda yaşayan halkların hemen hepsinin bir ritüel nesnesi olarak maske kullandıkları bilinmektedir. Bu çalışmada ise Hakasya'da keşfedilen ölüm maskeleri üzerinde durulmuştur. MÖ 2 - MS 5. yüzyıllara tarihlendirilen Taştık arkeolojik kültürüne ait bu maskeler, doğrudan ölünün yüzüne yapılmış olmaları sebebiyle 2000 yıl önce Güney Sibirya'da yaşamakta olan Türklerin fenotipik özellikleri hakkında bilgi sağlamaktadır. Tang yıllıklarında bahsi geçen Kırgız ölüm gelenekleri üzerinden kurulan kültürel bağlantılar sonucu bu maskelerin herhangi bir etkileşim sonucu ortaya çıkmadığı ve özgün olduğu görüşüne varılmıştır. Ayrıca Taştık mezarlarından elde edilen buluntular arasında söz konusu dönemde oldukça değerli kabul edilen Çin ipeğinin bulunması, Taştıkların Han dönemi Çin devleti ile ilişki kurduklarını düşündürmektedir. Günümüzde Rusya ve Hakasya'daki müzelerde muhafaza edilen özgün Taştık maskelerinin fotoğraflarını içeren bir fotoğraf sergisi ilk kez 2009 yılında Sergey Narylkov tarafından açılmıştır. Narylkov'un koleksiyonundaki fotoğraflardan esinlenerek ortaya konulan fotoğraf sergisi projesi için söz konusu maskeler sanatsal bir üslupla yeniden yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: ölüm, maske, Çin, Hakas, Taştık

A study on the reinterpretation of Khakas death masks in the process of cultural interaction with China

Abstract: Masks are used by almost all people from around the world as an object of ceremony. In this study, it is focused on the death masks which have been found in Khakassia. These masks belong to the Tashtyk archaeological culture dating back to 2 BCE — 5 CE. Since these masks are made on the faces of dead people, they can provide answers to the question of how the physical appearance of the Turks was living in South Siberia 2000 years ago. By examining the death traditions of the Yenisei Kyrgyz in the annals of Tang dynasty, this paper argues that these masks are authentic. The discovery of Chinese silk fabrics among the burial sites of these people gives a very accurate picture of the interaction between Tashtyks and Han dynasty of China. A photo exhibition including the photos of the original Tashtyk masks that are in the museums of Russia and Khakassia was curated for the first time by Sergey Narylkov in 2009. The Khakas death masks have been reinterpreted with an artistic touch for the photo exhibition.

Keywords: death, mask, China, Khakas, Tashtyk

Giriş

Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan maske kelimesinin doğduğu ve yayıldığı dillerde taşıdığı anlam anlaşıldıktan sonra bu derinlikli nesnenin örtük işlevlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Arap dilinde “bir siperlikle gizleme” anlamına gelen *maskhar* fiili (Catafago 1873, 799) takip edildiğinde yine bu fiilden türeyen maskara kelimesi ile karşılaşmaktadır. Bu kelime ise hem “maske” hem de “maske takan kişi” anlamında kullanılmaktadır (Welsford 2015, 93). Yüzünün tamamını ya da bir kısmını maske ile gizlemiş olan bir kişinin ise geleneksel ortamda hemen her zaman bir çeşit ritüel ya da oyunda yer aldığını tahmin etmek zor olmayacaktır. Nitekim Arapça “gülünç kimse”, “soytarı” anlamına gelen *maskharah* kelimesinin Batı dillerinden İspanyolcaya *máscara*, İtalyancaya *maschera* ve İngilizceye de *masquerade* biçimlerinde ödünçlendiği ve maskeli balo, kılık değiştirme, taklit etme gibi anlamlar taşıdığı bilinmektedir (Lauand 2012, 87; Alabdullah 2014, 751).

Türk Dil Kurumu *Büyük Türkçe Sözlük*'te yukarıda bahsi geçen kelimenin kökeninin Arapça olduğu belirtilmekle birlikte Arapçada olduğu haliyle

“maskara” şeklinde Türk diline geçtiği ve yine aynı şekilde hem “soytarı” hem de “karnaval maskesi” anlamları taşıdığı görülmektedir (*Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr). Ancak aynı kaynaktan “maske” ve “mask” kelimeleri aratıldığında köken bilgisi olarak Fransızca gösterilmekte ve tanınmamak, korunmak için kullanılan ve gerçek görünüşü olduğu gibi duyguları da gizleyebilen “yapma yüz” ile “ölünün yüzüne uygulanarak elde edilen yüz kalıbı” anlamları verilmektedir (*Büyük Türkçe Sözlük*, www.tdk.gov.tr). Görüldüğü gibi Türk dili, esasında aynı kökene sahip kelimeleri farklı dönemlerde farklı dillerden bünyesine almıştır. Hakas dilinde maske anlamına gelen “hubulcah”¹ (xyбyлчax) kelimesinin (Butanayev 1999, 193) kökünde de “değişmek” anlamına gelen “hubularğa” (xyбyлapғa) fiilinin (*Hakassko-Russkiy slovar* 2006, 856) bulunması, maskenin “dönüşülen kişiyi ya da yepyeni bir kimliği” temsil etme işlevi (Pollock 1995, 584) bakımından dikkat çekmektedir.

Taşlık maskelerinin bölgesel niteliği üzerine

Farklı coğrafyalarda yaşayan halkların hemen hepsinin bir ritüel nesnesi olarak maske kullanması ve bunu yapmaktaki amaçlarının da hep aynı şekilde görünüşü değiştirmek, gizlenmek, farklı bir kılığa girmek ya da olduğundan başka bir varlığı temsil etmek olması mühimdir. Ancak bu çalışmada çeşitli ayinlerde kullanılan ve amacı çoğunlukla görünüşü değiştirmek olan “ritüel maskeleri” (Bağcı 2018, 29) yerine, Asya kıtasının kalbinde, dünyanın en büyük dördüncü nehri olan Yenisey’in orta havzasında, Altay ve Sayan dağlarının arasındaki Hakas-Minusinsk vadisinde yer alan Hakasya’da keşfedilen ve yapılaş amacı ilk gruptaki maskelerin aksine görünüşü değiştirmek değil, muhafaza etmek olan ölüm maskeleri üzerinde durulacaktır.

Güney Sibiry kurganlarından ele geçirilen ve adını bölgedeki Taşlık nehri yakınlarında yapılan kazılardan alan Taşlık maskeleri ile ilgili bilgileri ilk olarak II. Yekaterina tarafından St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi’ne davet edilen Alman bilimci Peter Simon Pallas’ın 1771-1772 yıllarında Minusinsk steplerindeki araştırmalarını kaydettiği günlüklerden edinmekteyiz. Pallas, mezar soyguncuları tarafından anlatılan ve halk arasında da yayılmış olan “canlı yüzler” ile ilgili efsanelerden bahsetmiştir; bu anlatılanların gerçekliği ise ancak 100 yıl sonra ortaya çıkmıştır. İlk olarak Danişkin adlı bir köylünün, Abakan nehri sahilindeki bir kurganda bulduğu kilden yapılmış bir maskeyi Minusinsk müzesine getirmesi olayı bilinmektedir (Vadetskaya 1981, 92). Taşlık dönemine

¹ Butanayev’in aksine Timur B. Davletov, 9 Mayıs 2017 tarihinde TÜRKSOY’da gerçekleşen “Yenisey Ölüm Maskeleri” fotoğraf sergisinin afiş ve davetiyesi için runik harflerle yazdığı Hakasça başlıkta maske kelimesinin karşılığı olarak *hubulğas* kelimesini tercih etmiştir.

(MÖ II – MS 5. yy.) ait bu maskelerin oldukça geç sayılabilecek bir dönemde keşfedilmesi ise Hakaslar arasında atalar kültünün güçlü bir biçimde yaşatılması sebebiyle yerli halkın atalarının yattığı yerleri rahatsız etmek istememesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim kurganların çoğu Rusların bölgeye gelmelerinden sonra soyulmaya başlamıştır (Bağcı 2018, 43).

Bu konudaki en mühim keşiflerden biri 1883'te Rus arkeolog Aleksandr Adrianov'un, Tagar adasındaki bir mezar hücresi kazısında yirmiden fazla maske bulması olmuştur. Bu maskeler kafataslarının üzerinde, cesetlerden ayrı olarak ya da yakılmış insan kemiklerinin üzerinde durur halde ele geçirilmiştir. Adrianov'un anlattıklarına göre maskelerin bazıları oldukça sıra dışıdır. Üzerlerinde genellikle kızıl boyayla çizilmiş desenler bulunmaktadır. Hemen hemen aynı dönemlerde Fin ve Rus arkeologlar Aspelin ve Klements tarafından başka kurganlarda bu maskelerin daha basit yapılı olanları da gün yüzüne çıkarılmıştır. 1883'ten sonra Adrianov, 1895-1897 yılları arasında Abakan steplerindeki Kızılkul (Kızıl Göl) yakınlarında ikinci kez benzer maskeler bulmuştur. Ancak Tagar Adası'nda ilk bulduğu maskeler doğrudan ölünün yüzüne uygulanmışken, Kızılkul'dan elde edilen maskeler kafatasına sıvanarak yapılmıştır. Bu sebeple Adrianov'un bulduğu ilk maskelerde ölülerin boyun kıvrımlarının izi ya da saç teli kalıntıları mevcutken ikinci grupta böyle bir şey söz konusu değildir (Vadetskaya 1981, 93). Kızlasov'a göre ilk grupta bulunan maskeler erken Taştık dönemine aittir ve bu dönemdeki tüm kurganlarda delinmiş kafatasları, maske uygulanmış yüzler ve mumyalanmış bedenlerle karşılaşmaktadır. Bu buluntularda maskeler doğrudan olarak ölünün yüzüne uygulandığı için maskelerin iç tarafında yumuşak cilt dokusu, ağız, bazen bıyık, burun, göz çukurları, boyun derisindeki kırışıklıklar, kulakların şekli ve hatta sıklıkla kızıl olmak üzere saç teli kalıntıları korunmuştur. Bu maskelerin mekanik bir şekilde, kalıpla alınmadığı da tartışmasız şekilde ortadadır. Yaratıcılık söz konusu olduğu için bunların her birinin birer sanat eseri olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu cenaze maskeleri yalnızca plastik sanatlar ürünü değil, aynı zamanda resim sanatı ürünü olarak da kabul edilebilir niteliktedir; çünkü Taştık mezarlarından çıkan bu maskeler, çeşitli renklerde boyalarla süslenmiş durumdadır (Kızlasov 1960, 148). Kızlasov bu ikinci gruba ait maskeleri taşıyan cesetlerle ilgili olarak ise ölüm vakti ve ölünün mezara yerleştirilmesi arasında ciddi bir zaman farkı olduğunu belirtmiştir. Zaman farkının fazla olduğu bu gibi durumlarda öncelikle vücut iskelete dönüştürülmekte, ardından trepanasyon² ile beyin çıkarılmaktadır. Daha sonra kafatası kil ile sıvanıp burun boşluğu, kafatasının içi ve göz çukurları kille doldurulmaktadır (Kızlasov 1960, 148).

² Delgi, kemiklerin medikal ya da ritüel amaçlı delinmesi işlemi.

Bu keşiflerin ardından Güney Sibirya'daki Taştıkların ölülerinin yüzlerini maskelerle örtmelerinin bölgesel bir uygulama olup olmadığı sorgulanmaya başlamıştır. Daha önceleri antik Mısır ve Yunan medeniyetlerinde ölüm maskelerinin kullanılıyor olması bilgisinin dışında neolitik dönemde Yakın Doğu coğrafyasında kafatasının alçı ya da kil ile sıvanması uygulamasının mevcut olduğu da bilinmektedir. Yumuşak dokulardan arınmış ve iskelet haline dönüşmüş olan kafatasının, alt çene ile ya da alt çenesiz şekillerde bazen alçı, bazen de kil ile yüz özellikleri verilmeye çalışılarak sıvanması uygulamasının örnekleri, Suriye, İsrail, Ürdün ve Anadolu'da toplam 12 neolitik çağ köy yerleşmesinde gün ışığına çıkarılmıştır (Özbek 2005, 128). Kafatasının sıvanması dışında Jericho, Ain Ghazal ve Nahal Hemar mağaralarında kil büstler de bulunmuştur. Buluntuların kafatasları sıvanmış, boyanmış ve ziftle kaplanmıştır. (Arensburg ve Hershkovitz 1989, 127). Özellikle İsrail'in Yiftahel bölgesinde bulunan kil sıvalı başlarda ise yüzdeki özelliklere özen gösterildiği kaydedilmiştir. Örneğin burun için çakıl, kireç taşı ve gözler için beyaz deniz kabukları kullanılmıştır (Milevski vd. 2008, 40). Bu ritüellerin Taştık dönemindekilerden farkı ise kremasyon ile ilgilidir. İsrail'de bulunan bazı kafataslarının ağır biçimde yanmış olduğu görülmektedir; ancak bunun eriyik haldeki ziftin kafatasına uygulanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ortadoğu'daki neolitik sitlerde insan kalıntılarının kasıtlı kremasyonuna dair herhangi bir rapor bulunmamaktadır (Arensburg ve Hershkovitz 1989, 122). Bunun aksine mezar odalarının ateşe verilmesi sebebiyle deforme olan Taştık maskeleri ve insan küllerinin bulunduğu kurganlar kremasyona işaret etmektedir.

Bu örnekler dışında Asya'daki diğer örneklere de bakmak yerinde olacaktır. Shuyun Guo, Çin'de aynı derin tarihsel ve kültürel kökleri paylaşan Altay dil ailesine ve Sibirya koluna mensup çok sayıda halkın, benzersiz bir maske kültürü yarattığını ve başlangıçta bu maskelerin kesinlikle Şamanik ideolojinin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir (2003, 163). Ancak söz konusu ölüm maskeleri olduğunda günümüz kaynakları yeterli örnek sunamamaktadır. Stoclet koleksiyonunda H. F. E. Visser tarafından Tang dönemine ait bir ölüm maskesi olduğu ileri sürülen bronz bir maskenin varlığı bilinmektedir. Ancak Çin'de bu tarz maskelerin oldukça nadir olması ve cesedin yüzünde maske bulunan gömülere dair kanıtların da eksikliği sebebiyle söz konusu bronz maskenin işlevi sorgulanmaktadır (Seligman 1952, 16).

Sonuç olarak bu maskeler İskit eseri olarak kabul edilecek olursa Sibirya'da farklı bölgelerin dışında Karadeniz'in kuzeyini de kapsayan daha geniş bir coğrafyada maskelerin benzerlerinin bulunmuş olması gerekirdi. Yenisey kıyısında bulunan maskelerin başka kültürler ile bir etkileşim sonucu geliştiği

ileri sürülecek olursa, bu kez de üslup ve maskelere eşlik eden ritüellerde ortaklıklar bulunabiliyor olması şartı aranırdı. Bu sebeple söz konusu ölüm maskelerinin yalnızca Sibirya'nın arkeolojik Mekke'si olarak kabul gören Hakas topraklarında bulunmuş olması dikkat çekicidir.

Taşlık maskelerinin yapılış amaçları

Taşlık maskelerinin orijinallikleri kadar yapılış amaçları da sorgulanmıştır ve bu sorgulama günümüzde hala devam etmektedir. En yaygın kanı ölümden sonraki hayatta ruhun garantiye alınması ihtiyacı ile ilgilidir (Baumer 2012, 171). Kiselyov da ölen kişinin yüzünü ve dış görünüşünü koruma davranışını ölümden sonraki hayata dair bir inanışın varlığına yormaktadır (1951, 394). Arkeolog ve etnograf Albert Nikolayeviç Lipskiy ise Hakaslar gibi Sibirya halklarının geleneklerini inceleyerek maskelere bir açıklama getirmeye çalışmıştır. Bölge halklarının inanışlarına göre ölen kişinin ruhunun, ölümden hemen sonra ölümler ülkesine geçebilmesi olanaksızdır. Öncelikle ölenin bedeni iskelete dönüşmelidir ve pek tabii bunun için belirli bir süre gerekmektedir. Ancak geçmesi gereken bu uzun süre içinde yaşayanların arasında kalan ruh kaybolabilir. Bu ise istenmeyen bir şeydir; çünkü ölen kişinin ruhunun yeni doğan bir bebeğin bedeninde tekrar dünyaya gelmesi gerekmektedir ve eğer ruh kaybolursa doğum oranı da azalacaktır. Bu durumu engellemek için ölenin akrabaları, ölen kişiye benzeyen, onu tasvir eden kuklalar hazırlarlar ve ölenin ruhunu bu kuklanın içine yerleştirirler. Kuklaları beslerler, korurlar ve ona kurbanlar sunarlar. Kemiklerin ya da küllerin gömüleceği son gün, bu kukla da mezara yerleştirilmektedir (Vadetskaya 1981, 97). Kızlasov da bu görüşe katılmakta ve Çin'deki Tang hanedanlığı zamanından kalan yıllıklar olan *Tangshu*'dan örnek vermektedir. *Tangshu*'ya göre, Taşlıkların torunları olan Hakaslar yani Kırgızlar, bir kişi öldüğünde bedenini yakıyorlar, kemikleri ise bir yıl sonra gömüyorlardı. Aynı şekilde Taşlık döneminde de ölü yakma işlemi korunmuştur. Maskeler ise görünüşe göre bu süre boyunca ölen kişiye benzeyen portrelerin gerekli olduğu birtakım ritüeller için ölenin akrabalarının evinde muhafaza ediliyordu (Kızlasov 1960, 150).

Yukarıda bahsedilen ölü kuklaları ve bu kuklalar çevresinde gelişen ritüellerin yüzyıllar boyunca aynı biçimde uygulanmakta olduğu tarihi verilerle takip edilebilmektedir. Örneğin, Banzarov Moğol Şamanizmini incelediği çalışmasında bu imitasyon kuklalar ve onlara ibadet edilmesi ile ilgili olarak, Moğollar arasında ölmüş insanların ruhlarının, halkın korku ve saygısının nesnesi haline gelmiş olduğunu ve bu sebeple de sevilen bir kişi öldüğünde onun oğulları, kızları, küçük ve büyük erkek kardeşlerinin, ölen kişiye benzeyen bir figür / idol yaptıklarını belirtmektedir. Devamında ise bu imitasyon kuklayı

evlerinde saklayarak Ebulgazi'nin daha önceden aktardığı gibi, evdeki ilk yemeği her zaman ona sunduklarını ve onu öperek "bu bizim sevdiğimiz kişinin tasviridir," sözleriyle ona tapındıklarını söylemektedir (Banzarov 1891, 30-32).

Banzarov'dan çok daha önce Marco Polo da Türklerin evlerinde bulundurdıkları birtakım putları her gün öğle ve akşam yemeklerinde yağlı bir et parçası ile beslediklerini anlatmaktadır. Bu et parçası önce Polo'nun "Tanrı" olarak aktardığı tasvirin, ardından da evdeki kadın ve çocukların ağzına sürülmektedir (Roux 1999, 210). Aynı şekilde Polo'nun çağdaşı olan Wilhelm Rubruk da XIII. yüzyılda Moğolistan'daki Tatarların putlar (idoller) yaptıklarını ve benzer ritüeller gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir (Banzarov 1891, 7). Ancak atalar kültünün belki de en önemli göstergesi olarak kabul edilebilecek olan bu "kutsal putlar," (Tryjarski 2012, 392) ve onlara yüklenen anlamlar çok daha eskiye dayanıyor olmalıdır. Nitekim Butanayev bu tarz putların MÖ VII-I. yüzyıllar arasında Hakas topraklarında Tagar kültürüyle ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmiştir (1996, 180). Vadetskaya ise Baykal bölgesindeki ve Krasnoyarsk'taki Afantova dağındaki Bronz Çağı mezarlarından da Altaylıların "ocağın koruyucusu" olarak gördükleri benzer kuklalar çıkarıldığını ifade ederek Butanayev'in öne sürdüğü tarihi daha da geriye çekmiştir (1981, 67-68). Söz konusu tasvir ve putların, Güney Sibirya Türkleri için onları atalarına götüren bir çeşit "cisimlendirilmiş zaman vektörü" (Lvova vd. 2013, 98) olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, bu cenaze uygulamasının Sibirya coğrafyasında Taştık kültürünü de içine alan binlerce yıl boyunca hiçbir sekteye uğramadan varlığını koruduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Baş ile ilgili uygulamalara dönülecek olursa, Kuznetsov bu durumu kafatası kültürüyle ilişkilendirmektedir. Ona göre maskeler, ruhun bulunduğu yerdir ve maskelerin ölen kişinin ruhuna diğer dünyaya ulaşması için yardım etmesi, yeni hayatında bedeniyle birleşebilmesi için onu bulmasını kolaylaştırması gerekmektedir. Dünya genelinde ve özellikle Sibirya'da da Taştıklardan önceki Okunevler ve Afanasyevler gibi pek çok insan topluluğunun, başı ruhun bulunduğu yer olarak kabul etmesi ve dolayısıyla başın vücuttaki en kutsal yer olarak görülmesi de göz önünde bulundurulduğunda bu açıklama mantıklıdır (Vadetskaya 1981, 94-95). Shuyun Guo da Şamanik maskelerin işlevlerini tanımlarken pek çok bilinen işlevin yanı sıra "ruhu koruyan bir zırh" işlevini de verir ve ölüm maskelerini bu kategoride ele alır (2003, 169). Kuzey gömülerinde ölüm maskelerinin bulunmasını Şamanik ruh kavramı ile değerlendiren Guo da Kuznetsov ve Lipskiy gibi ölümden sonra ruhun dönecek bir evi olması gerektiğini ve ölenin yüzüne bir maske yerleştirmekle kötü ruhların ölenin yüzünü tanınamaları ve bu sayede onlardan gelebilecek herhangi bir zarardan kaçınmanın amaçlandığını ileri sürmektedir. Maskeye tutunan ruh hızlıca öbür

dünyaya geçecek ve etrafta amaçsızca dolaşmadan evini bulabilecektir (Guo 2003, 170).

Kızlasov ölüler kültüyle alakalı olarak yaşayanların henüz gömülmemiş olan ve kötücül nitelikler taşıyabileceği için korkulan ölüyle aralarına bir sınır koyma arzusundan bahsetmektedir (1960, 148). Dolayısıyla bu maskelerin, canlılar ve ölümler arasında koruyucu bir perde işlevi gördüğü düşüncesi de söz konusudur. Yenisey ölüm maskeleri üzerine çok sayıda araştırması olan arkeolog Elga B. Vadetskaya ise ölüm maskelerinin, aynı mezara farklı zamanlarda ölen birkaç kişiyi koyma geleneği sebebiyle, ölümünden birkaç yıl sonra defnedilirken kişiyi tanıyabilmek için ve eski insanların inançlarının sonucu olarak ortaya çıktığını ve kesinlikle başka bir kültürden alınmadığını belirtmektedir (Vadetskaya 1981, 98-99). Aksine mezar odalarının ateşe verilmesi sebebiyle deforme olan Taştık maskeleri ve yakılmış cesetlerin küllerinin bulunduğu kurganlar, erken Taştık döneminden modern zamanlara dek ölümlerini yakma geleneğine sahip olan Kırgızların varlığını pekiştirmektedir (Kızlasov ve Pankova 2004, 63).

Yenisey Kırgızlarının bu kültürdeki payları ile ilgili olarak maskelerin üzerindeki “büyülü motifler”den (Vadetskaya 2009, 134-135) bahsedilebilir. Modern Kırgız desenlerinin Taştık kültürünün taşıyıcıları olan Yenisey Kırgızlarıyla ilişkili olduğuna dair çalışmalar mevcuttur (Savinov 1984’ten aktaran Kasieva 2015, 642). Bunlar Kiselyov’un tabiri ile dövme çizgileri olmalıdır (Esin 2002, 737). Nitekim maskelerdeki spiraller ve diğer desenler daha sonraları eski Hakaslar tarafından kullanılan dövme motiflerine dönüşmüştür. Yine *Tangshu*’da Yenisey Kırgızları arasında cesur olanların kendilerine dövme yaptıkları, evlenecek olan kadınların da boyunlarına dövme yaptıkları anlatılmaktadır (Kızlasov 1960, 150).

Taştık kültürü ve Yenisey Kırgızları arasındaki bir diğer bağlantı da Useev tarafından ortaya koyulmuştur. Useev konuya yeni bir bakış açısı getirerek, söz konusu maske uygulamalarının yalnızca Taştık arkeolojik kültürü dönemi içinde görülmediğini, Yenisey Kırgızları tarafından Taştık döneminden sonra dahi uzun süre uygulanmaya devam ettiğini ileri sürmüştür. Yenisey bölgesinde bulunan E 62 ve E 9 numaralı yazıtlar ile de bu düşüncesini desteklemektedir. E 62 numaralı yazıtta geçen bir cümleyi “yüz y(a)p(ı)g k(a)η(ı)m” şeklinde okuyarak “yüzü kapalı babam” şeklinde tercüme eden Useev, yazıtı yazan kişinin alt dünyaya geçen babasının yüzünün ne ile örtüldüğünü anlamak için Yenisey Kırgızlarının ölüm geleneklerini gözden geçirmek gerektiğini ifade etmiştir (Useev 2018, 645).

Useev E 9 numaralı yazıttaki bir başka cümleyi ise yukarıdaki okuma denemesine kanıt olarak göstermektedir. Yazıtın üçüncü satırındaki “b(e)ηüsi

yok (e)rm(i)ş. Y(a)l(a)η yüz(lü)g...” (*ebedî taşı yokmuş. Yalın yüzlü...*) ifadesini yazıttaki kişinin bengü yani ebedî taşı olmadığı ve yalın yüzlü gömüldüğü şeklinde açıkladıktan sonra bu cümledeki “y(a)l(a)η yüz(lü)g (*yalın yüzlü*)” tabiri ile yüzü yalın, bir başka deyişle yüzüne maske konulmadan gömülen birisinden bahsedildiğini ifade etmiştir. Useev’e göre Kara-Sug (E 9) Yazıtı’ndaki “y(a)l(a)η yüz(lü)g (*yalın yüzlü*)” tabiri ile Kanmıldıg-Hovu (E 62) Yazıtı’ndaki “yüz y(a)p(ı)g k(a)η(ı)m (*yüzü kapalı babam*)” ifadeleri birbirini destekler niteliktedir (Useev 2018, 646).

Useev’in bu görüşünün Kızlasov’un arkeolojik verilere dair yorumlarıyla aynı doğrultuda olduğu tespit edilmiştir. Kızlasov’a göre de bazı gömülerde maske bulunmaması ve maske bulunmayan bu mezarlardan çıkan eşyaların da çok daha basit ve fakir olması, toplumda önemli bir sosyal eşitsizliğin varlığına işaretler (1960, 150). Ancak belirtilmelidir ki, bu durum yaş ya da cinsiyet ayrımıyla alakalı değildir. Nitekim çeşitli mezarlarda erkek, kadın ve hatta çocuk maskeleri bulunmuştur. Trepanasyon uygulamasında da cinsiyet farkı görülmemesi sosyal statü farkını düşündürmektedir (Mednikova 2003, 169).

Bu statü meselesini destekleyen bir diğer buluntu da maske bulunan Taştık mezarlarında rastlanan ipek kumaştır. Ögel’in ifadesiyle Güney Sibirya’da Çin’den gelen kumaşlara ilk olarak bu mezarlarda rastlanmaktadır. Ögel, Minusinsk’in 60 km kuzeyinde ve Yenisey nehrinin sağ kenarında, bir köylü tarafından tesadüfen bulunduktan sonra meşhur arkeolog Adrianov tarafından kazısı yürütülen Oğlahtı adlı bölgedeki mezarlarda alçı maskelere ek olarak cesetlerin yüzlerinde ipek örtüler keşfedildiğini ifade etmektedir (Ögel 1991, 86-87). Bu gömütlerde yer alan cesetlerin kafatasları delinip, beyin ve yumuşak dokuları ayrıldıktan sonra yüzleri ipek bir kumaşla sarılmış ve Avrupoid olmaktan çok Mongoloid özellikler gösteren kil/alçı maskelerle kaplanmıştır (Baumer 2012, 171). Doğrudan ölünün yüzüne örtülen bu ipek kumaşlar, ölü kuklaları da diyebileceğimiz yukarıda bahsi geçen tasvirlerde de görülmektedir. Söz konusu kuklaların başının arka kısmı çok renkli, desenlerle süslenmiş kalın Çin ipeği ile kaplanırken, yüz bölümü daha ince ve sade, kırmızı bir ipek kumaşla kapatılmıştır. Bu kumaşların her ikisi ise kuklaların alın kısmından dikilerek tutturulmuştur (Vadetskaya 2009, 67). Ayrıca özellikle kadın kuklalarında bulunmuş olan ve saçın üst kısmına tutturulan, silindir biçimli huş ağacından saç tokası ya da süsünden de bahsetmek gerekmektedir. Bu aksesuarın üzeri de desenli Çin ipeği ile kaplanmıştır (Vadetskaya 2009, 68). Arkeolog Elga Vadetskaya’ya göre mezarlarda bulunan Çin ipeği, tarihlendirmeye de imkân sağlamaktadır (1999, 13).

Bu noktada akla Taştık döneminde Güney Sibirya’da yaşayan bu insanların ipek dokumacılığını bilip bilmedikleri ya da söz konusu kumaşların Çin’den

geldiği konusunda netliğin nasıl sağlandığı soruları gelmektedir. Elbette eski Kırgızlar ve Türkler ipeği biliyorlardı. Bunun için geçmişten günümüze ipek için kullanılan kelimelere bakmak yeterli olacaktır. Örneğin, Clauson eski Uyгурca *torku* biçiminde bulunan bu sözcüğün Moğolcada *torğan* ya da *torkan* biçiminde kullanıldığını; ancak sözcüğün büyük ihtimalle erken Moğolcadan ödünçlendiğini ileri sürer (1972, 539). Ancak tıpkı kumaşın Çin'den geldiğinin düşünülmesi gibi kelimenin de esasında Moğolcadan Türkçeye değil; Çince'den Moğol, Türk ve Tunguz dillerini kapsayan Altay dillerine geçmiş bir kelime olarak kabul edildiğini belirtmek gerekmektedir (Shimunek 2017, 144-145).

Yenisay Kırgızlarının kültürel mirasçıları olan Hakasların dilinde günümüzde hala *torğı* biçiminde kullanılmakta olan bu kelime dışında, Türkçe ipek kelimesinin doğrudan karşılığı olan *çibek*³ de Hakasçada mevcuttur. Ek olarak *çibek hurtı* "ipek kurdu/böceği" de bilinmektedir (*Hakassko-Russkiy Slovar* 2006, 656-974). Ancak bahsi geçen tarihte Türklerin ipek dokumacılığı ile uğraşmadıkları, bu kumaşları Çin'den temin ettikleri düşünülmektedir. Nitekim bu buluntuların üzerinde şüpheye yer bırakmayacak biçimde eski Çin hiyerogliflerinin yer aldığı göze çarpmaktadır. Kiselëv'a göre özellikle Han dönemi (MÖ 206 – MS 220) hiyeroglifleriyle kaplı ipek kumaşların da yer aldığı çeşitli eşyalar, ilginçtir ki Güney Sibirya'daki Taştık dönemi mezarlarında ve Moğolistan Noin-ula'daki MÖ I. yüzyıla tarihlendirilen Hun kurganları için ortak buluntulardır (1951, 466).

Hunlardan itibaren çeşitli Türk halklarının Çin ile sürekli ilişkilere sahip olduğu bilinen bir meseledir. Türk tarihine ışık tutması bakımından hayati önem taşıyan Çin kaynakları sayesinde Hunların MÖ 318'de ilk kez tarihi kaynaklarda görülmeleri ve hatta MÖ 2146'da Türk kavimlerinin ataları olabilecek halkların ortaya çıkışları takip edilebilmektedir (Ekrem 1995, III). Bununla birlikte Türk-Çin ilişkileri söz konusu olduğunda sıklıkla en başta Köktürk Kağanlığı dönemi hatıra gelmektedir. Bu döneme ait Türkçe yazıtlarda düşman Çin devletine karşı sürekli uyarılan bir Türk toplumu görülür. Oysaki Kül Tigin yazıtının M. E. H. Parker tarafından İngilizceye çevrilmiş olan Çince yüzünde Tang hükümdarı, Bilge Kağan ve Kül Tigin'in kendileri için birer oğul olduklarından ve babanın oğullarına duyduğu sevgiden bahsetmektedir. Ayrıca Türklerin Tang hükümdarına sundukları bağlılık ve saygı sayesinde silahların kınlarında kaldığını ve barış sağlandığını da anlatır. Hükümdar son olarak söz konusu yazıtı da kendilerinin diktirdiğini söyler (Thomsen 2011, 212-216).

³ Kırgızcada *cibek*, Kazakçada da *jibek* şeklinde kullanılan bu kelime, Eski Türkçede *yipek* iken Türkiye Türkçesinde kelime başındaki -y sesinin düşmesiyle *ipek* şekline dönüşmüştür.

Bu ifadeler açıkça göstermektedir ki, sınır komşusu olan ve birbirine düşman oldukları kabul edilen her iki toplum da tarihe kendi açısından bir yön vermeye ve aynı zamanda da geleceği şekillendirmeye çalışmaktadır. Ancak sadece yazıtın tek dilli olmayışına ve Çince yüzündeki metnin bambaşka bir içeriğe sahip oluşuna bakılarak bile bu iki halk arasında esasında sürdürülmesi zorunlu olan bir iletişim ve bu iletişimden doğan kültürel etkileme ve etkilenme süreçlerinin söz konusu olduğu anlaşılabilmektedir. Elbette tarih boyunca süregelen bu etkileşim sürecinde Türkler her zaman etkilenen değil, aynı şekilde etkileyen taraf da olmuşlardır. Özellikle dilbilimsel etkilerin detaylı analizi için Finlandiyalı Mongolist ve Türkolog G. J. Ramstedt'in Türk dillerinin eski Çin dili üzerindeki tesirini bilimsel olarak tespit ettiği çalışmasına bakılabilir (Togan 1981, 15).

Kızlasov da bu Çin-Türk etkileşimini desteklemektedir. Araştırmacı, Yenisey Kırgızlarının yemek, satış ve yarış için farklı özelliklerde çeşitli atlar yetiştirdiklerini söylemektedir. Çin kaynaklarına göre Kırgızların savaşlarda kullandıkları bu atlar baştan aşağı zırhlandırılmaktaydı. Boyutları ve hızları bakımından oldukça ünlü olan bu atlar sıklıkla Çin imparatorlarına hediye ediliyordu. Ayrıca bu özel hayvanların Çin'e para karşılığında satıldıkları da bilinmektedir (Kızlasov 1993, 76).

Bu noktada Tang ülkesine giden Kırgız heyetlerinden ve yanlarında götürdükleri hediyelerden bahsetmek yerinde olacaktır. Mart 843'te bir diplomatik heyet, Kırgız kağanı adına Çin'e gönderilmiş ve imparatora iki adet ünlü Kırgız atı hediye edilmiştir. Bu olayın ardından Çin'in de Kırgızlara aynı şekilde bir elçi heyeti gönderdiği bilinmektedir. Birkaç ay sonra Temmuz 843'te Çin'e bir Kırgız heyeti daha gitmiş ve yanlarında hediye olarak bu kez on çift atmaca ve yüz at götürmüşlerdir. Nisan 844'te görevlendirilen Kırgız elçisi ise imparatora Kırgız kağanı adına iki beyaz at hediye etmiştir. Bu tarihlerin ardından 860-873 yılları arasında Yenisey Kırgızlarına ait elçilik heyetleri Tang sarayına üç kez daha gitmişlerdir (Kızlasov 1993, 69-70).

Aynı şekilde Hakas topraklarında yine Tang dönemine tarihlendirilen 9 adet Çin aynası ve çok sayıda Çin parası başta olmak üzere pek çok değerli eşya bulunmuştur. Bu eşyaların Güney Sibirya'da Tang dönemi başkentinden oldukça uzak sayılabilecek topraklarda bulunmuş olması, tarihi ve kültürel bağların daha somut biçimde görülebilmesi için de anlamlıdır. Kırgızlar, bahsi geçen eşyaların yüzlerine Yenisey runik yazısı ile Türk dilinde metinler yazmışlardır (Rygdylon 1951, 113-114). Bu sebeple söz konusu aynalar Yenisey Yazıtları arasında kabul edilmekte ve numaralandırılmaktadırlar. Yalınkaya bu bronz aynaların eski Çin'de hem sarayda ve halk arasındaki hediyeleşmelerde kullanıldığını, hem de yabancı ülke elçilerine sunulduğunu ve ilişkileri

güçlendirmek için tercih edildiğini belirtmiştir (2005, 1431). Yalınkaya ayrıca bunların içinde günümüzde Martyanov Minusinsk Müzesi'nde bulunan E 77 numaralı aynanın ait olduğu dönem için özel tasarım bir ayna olduğunu belirtir (2005, 1429).

Görüldüğü üzere Köktürkler gibi Yenisey Kırgızları da Çin ile tarih boyunca oldukça yoğun bir ilişki içinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla üzerinde Çin hiyerogliflerinin bulunduğu ipek kumaşlar gibi buluntular söz konusuysen bu ilişkilerin Taştık döneminde de mevcut olmadığını ileri sürmek için bir sebep yoktur. Üstelik Çin ipeği ile kaplanmış ağaç eşyalar ve ipek giysiler, Taştıkların Han döneminde (MÖ 206 – MS 220) dahi Çin ile olan ilişkilerini açıkça göstermektedir (Zhukov 1956, 719).

Söz konusu devirlerde Çin'den getirilen eşyaların son derece değerli olması ve bu sebeple de saygınlık nesnesi olarak kabul edilmesi sebebiyle Han dönemi ipek kumaşlarına özellikle ölüm maskesi bulunan mezarlarda rastlanması, Kızlasov ve Useev'in yukarda bahsedilen ve yalnızca yüksek sosyal statü sahibi kişilerin ölüm maskesi ile gömüldüğüne dair ifadeleri ile örtüşmektedir.

Bu konuda dikkate değer olduğu düşünülen, Hakas tarihçi ve halkbilimci Viktor Butanayev'e ait olan aşağıdaki ifadeleri aktarmak yerinde olacaktır. Sputnik Kırgızistan radyosunda tarihçi ve arkeolog Yulii Hudyakov ile birlikte röportaj veren Butanayev, günümüzde Hakaslar ve Tıvaların gündelik giysilerini geleneksel olarak keten ya da diğer kumaşlardan diktiklerini; fakat bayramlık giysilerin yalnızca Çin ipeğinden dikildiğini belirtmiştir. Butanayev ayrıca İpek Yolu'nun bir kolunun da eski Kırgız ülkesinden geçmesi sebebiyle bu geleneğin Yenisey Kırgızlarından kalmış olduğunu ifade etmiştir. (Tolkanov 2017). Görüldüğü üzere Çin ipeği ile ilgili gelenekler ve bu kumaşa verilen değer, Taştıklardan günümüz Sibiry Türklerine dek yaşatılmıştır.

Taştık maskelerinin yeniden yorumlanması üzerine bir çalışma

Günümüzde Rusya ve Hakasya'nın çeşitli müzelerinde muhafaza edilen bu ölüm maskelerinin orijinal görüntülerini içeren bir fotoğraf sergisi projesi ilk kez fizik ve matematik bilimleri alanında doktorası bulunan Sergey G. Narylkov ve Abakanlı fotoğrafçı Boris Dolinin tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk olarak "Eski Hakasya'nın Yüzleri" adıyla (*Liki Drevney Hakasii*) Novokuznetsk Sanat Müzesi'nde 2009 yılında sergilenen fotoğraflar, Hakasya için çok önemli bir bilim adamı olan Leonid Romanoviç Kızlasov'un 85. doğum yıl dönümüne denk getirilmiştir. Novokuznetsk sanat müzesinde çalışan ve serginin de küratörü olan Natalia Rozhdestvenskaya, bugün maskelerin çoğunun parçalanmış halde olduğunu belirterek şunları söylemiştir (Shipilova 2009, 8):

Bu maskelerin yapımında öyle yüksek bir yetenek vardır ki, tek bir alçı parçasından kişinin tüm yüzü yeniden yapılandırılabilir. [...] Bu yüzler arasında şaşırtıcı derecede sakin ve huzurlu bir bilgenin yüzünü, henüz yaşamın tadını çıkaramamış genç bir erkeğin portresini, bir savaşçının sert ve ateşli yüzünü, bir prensesin asaletini, bir liderin güç ile sarmalanmış mağrur yüz çizgilerini görebilirsiniz.

Bu fotoğraf sergisi daha sonra Rusya'nın çeşitli şehirlerinde, Kazakistan, Kırgızistan, Finlandiya, Macaristan ve hatta Hindistan'da da sergilenmiştir.

Unutulmamalıdır ki fenotipik özellikler açısından günümüz Şor ve Hakaslarına benzeyen bu maskeler, ölü yakma geleneği sebebiyle söz konusu dönemde Hakas-Minusinsk vadisindeki insanların fiziksel görünüşleri hakkında bir yargıya varabilmek için tek kaynaktır (Kızlasov 1960, 150-151). Tam olarak bu sebeple şimdiye dek yapılmamış bir çalışma meydana getirmemiz için de ilham kaynağı olmuştur. Narylkov'un orijinal maske fotoğraflarından esinlenerek ortaya konulan ve ilk olarak "Yenisey Ölüm Maskeleri" adıyla gösterilen fotoğraf sergisi projemiz için söz konusu maskeler sanatsal bir üslupla yeniden yorumlanmıştır. Ancak Orta Asyalı modellerin yüzlerine yeniden yapılan kil maskelerde, orijinal renkler ve motifler birebir kopyalanmamış, bunun yerine Taştık dönemindekilere benzer renkler ve desenler farklı bir üslupla yeniden ortaya konulmuştur. Ayrıca bölgedeki İskit kurganlarının altın eşyalar bakımından zengin oldukları bilinmektedir. Bu sebeple Taştık döneminde yaşamış olan Türkleri canlandıran modellerin vücutlarına da altın varak uygulaması yapılmıştır (Okutan 2017a, 2017b).

Bir ekip çalışmasının ürünü olan bu projenin fotoğraf çekimi Ankara Sinema Akademisi kurucusu Hakan Kılıç tarafından gerçekleştirilmiş, kil maskelerin üzerindeki motiflerin çizimleri ise İranlı sanatçılar Aydın Yousefi Najmi ve Dorna Pirşahvirdi tarafından yapılmıştır. Orijinal fikrin ortaya konulması, projenin yaratılması ve yürütülmesi, fotoğraf çekiminin yönlendirilmesi, kostüm ve saç tasarımı gibi tüm detaylar ise tarafıma aittir. Kurganlardan çıkarılan 2000 yıllık mumyalarda olduğu gibi canlı modellerin saçları için de örgü tercih edilmiştir. Kostümler de modernize edilerek deri, kürk ve kuş tüyü detaylar ile hazırlanmıştır. Bu fotoğraf projesi Şaman Türklerin ölüm maskelerinin söz konusu coğrafyadan gelen gerçek modellerin yüzleri vasıtasıyla dünyada ilk defa sanatsal bir üslup katılarak yeniden canlandırılması bakımından önemlidir. Sergi ayrıca fotoğrafçılık, resim ve seramik gibi sanatın değişik kolları birlikte hareket ettiği takdirde, esas olarak bilim çevrelerine hitap eden bir konunun daha geniş çevrelere duyurulmasının mümkün olduğunu da göstermiştir (Okutan 2017a, 2017b).

Sergi ilk olarak Hacettepe Üniversitesi ve H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün iş birliği ve desteği ile 4 Ocak 2017'de, ikinci olarak 9 Mayıs

2017’de Timur B. Davletov’un sergi küratörlüğünde TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) çatısı altında, daha sonra da 14 Aralık 2017’de Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü’nde akademisyenler, öğrenciler ve sanatseverlerle buluşmuştur. 2000 yıl önceki Şaman Türklerin ölüm maskelerini günümüze taşıyan bu sergi son olarak 1 Mart 2018’de İstanbul’da Marmara Üniversitesi’nde, 19 Nisan 2018’de Samsun’da 19 Mayıs Üniversitesi’nde, 1 Mart 2019’da Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi’nde, 13 Mart 2019’da Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi’nde, 15 Nisan 2019’da da İstanbul Arel Üniversitesi’nde, 29 Nisan 2019’da Erciyes Üniversitesi’nde ve son olarak 25 Ekim 2019’da Kapadokya Üniversitesi’nde gösterilmiştir.

Ancak konu Türkoloji camiasında hak ettiği ilgiyi görmekten henüz oldukça uzaktır. Narylkov’un orijinal maskelerin fotoğraflarından oluşan sergisi ve tarafımızdan gerçekleştirilen yeniden yorumlama çalışması dışında ne Türkiye’de ne Rusya’da bu tarz başka bir çalışma vardır. Bununla birlikte Yenisey sahillerinde bulunan ölüm maskelerinin fotoğraf dışında başka sanatları nadir de olsa etkilediği görülmektedir. Nitekim Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri ortak yapımı Tomb Raider (Uthaug 2018) filminde Hakas topraklarında bulunan ölüm maskelerinden etkilenildiği açıkça belirtilmemiş olsa dahi anlaşılmaktadır. Filmde Japonya’nın bilinen en eski hükümdarı olan “Şaman kraliçe Himiko’nun (Miller, 2014) yaşamından esinlenen ve bu tarihsel figür üzerinden kurgulanan olayların başlangıcı Himiko’nun lahdinin açılmasıyla başlamaktadır. Bilindiği kadarıyla bahsi geçen kültürde ve kraliçe ile ilgili mitlerde herhangi bir ölüm maskesinin varlığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak filmde lahit açıldığında efsanevi kraliçenin yüzünde Güney Sibirya kurganlarında keşfedilen tipik maskelerden biri olduğu görülmektedir. Filmdeki kil maskenin tüm detaylarının net bir biçimde Taştık ölüm maskelerini çağrıştırması ilgi çekicidir. Türk kültürüne ait bunun gibi pek çok değer derinlemesine araştırılması, dünyaya tanıtılması ve pek tabii her şeyden önce korunabilmesi için yukarıda bahsi geçen örneklerin ilham verici olacağı kanısındayız.

Kaynakça

- Alabdullah, Abdulaziz H. 2014. “Original or Western Imitation: The Case of Arab Theatre.” *Journal of Literature and Art Studies*, 4/9, 749-754.
- Arensburg, Baruch ve Herskovitz Israel. 1989. “Artificial Skull ‘Treatment’ in the PPNB Period: Nahal Hemar.” *People and Culture in Change*, (I. Hershkovitz Ed.) içinde (ss. 115-131). Oxford: British Archeological Reports.

- Bağcı, Atilla. 2018. "Şamanizm İnancında Ritüel Maskeleri ve Gömü Maskeleri." *Türk Dünyası*, 46, 27-55.
- Ögel, Bahaeddin. 1991. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Banzarov, Dordzhi. 1891. *Chernaya vera ili Shamanstvo u Mongolov i drugie stati*. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk.
- Baumer, Christoph. 2012. *The History of Central Asia, the Age of the Steppe Warriors*, I, London-New York: I. B. Tauris.
- Butanayev, Viktor Yakovlevich. 1996. *Traditsionnaya kultura i byt Hakasov*. Abakan: Hakasskoe Knizhnoe İzd-vo.
- Butanayev, Viktor Yakovlevich. 1999. *Hakassko-Russkiy istoriko-etnograficheskiy slovar*. Abakan: İzd. HGU.
- Catafago, J. 1873. *An English and Arabic dictionary, in Two Parts: Arabic and English, and English and Arabic*. London: Bernard Quaritch.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford UP.
- Ekrem, Erkin. 1995. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (MÖ 2146-318)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Esin, Emel. 2002. "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler." *Türkler Ansiklopedisi*, I, (H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ed.) içinde (ss. 726-766). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Guo, Shuyun. 2003. "Functions and Features of the Shamanic Masks." *Central Asiatic Journal*, 47 (2), 163-182.
- Hakassko-Russkiy Slovar*. (2006). O. V. Subrakova (Red.). Novosibirsk: Nauka.
- Kasieva, Aida. 2015. "Symbolic Analysis and Classification of Kyrgyz Patterns and Ornaments." *Turkish Studies*, 10/4, 637-658.
- Kiselyov, Sergei V. 1951. *Drevnyaya istoriya yuzhnoi sibiri*. Moskva: İzd-vo akademii nauk SSSR.
- Kızlasov, Leonid R. 1960. *Tashtykская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины*. Moskva: İzd. Moskovskogo universiteta.
- Kızlasov, Leonid R. 1993. *İstoriya Hakasii s drevneyshih vremen do 1917 goda*. Moskva: Nauka.
- Kızlasov, Leonid R. ve Pankova Svetlana V. 2004. "Tatuirovka drevnei mumii iz Hakasii (rubezh nashei ery)." *SGE*, Vypusk LXII, 61-67.
- Lauand, Jean. 2012. "Palavras de Origem Árabe Dicionarizadas em Inglês e em Espanhol." *Collatio*, 10, 69-102.
- Lvova, Eleonora L.; Oktyabrskaya, İrina V.; Sagalayev, Andrey M.; Usmanova, Maryam S. 2013. *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri. Simge ve Ritüel*. Konya: Kömen Yay.
- Mednikova, Maria. 2003. "Prehistoric Trepanations in Russia: Ritual or Surgical?" *Trepanation: History, Discovery, Theory*. (R. Arnott, S. Finger and C. U. M. Smith Ed.) içinde (ss. 163-174). Lisse, The Netherlands: Swets & Zeitlinger.

- Milevski, Ianir; Khalaily, Hamoudi; Getzov, Nimrod; Hershkovitz, Israel. 2008. "The Plastered Skulls and Other PPNB Finds From Yiftahel, Lower Galilee (Israel)." *Paléorient*, 34/2, 37-46.
- Miller, Laura. 2014. "Rebranding Himiko, the Shaman Queen of Ancient History." *Mechademia*, 9, 179-198.
- Okutan, Nühket. 2017a. "Öbür Dünya Maskeleri." *MAGMA Dergisi*, 26, 38-45.
- Okutan, Nühket. 2017b. "Yenisey Ölüm Maskeleri." *TÜRKSOY Dergisi*, 51, 64-69.
- Özbek, Metin. 2005. "Neolitik Toplumlarda Baş Veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakınoğu'dan Bazı Örnekler." *TÜBA-AR*, 8, 127-136.
- Pollock, Donald. 1995. "Masks and the Semiotics of Identity." *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1 (3), 581-597.
- Roux, Jean Paul. 1999. *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Rygdylon, Erdemto Rinchinovich. 1951. "Kitayskie znaki i nadpisi na arheologicheskikh predmetah s Yeniseya." *Epigrafika Vostoka*, V. 113-120. Moskva, Leningrad: İzd-vo Akademii nauk SSSR.
- Seligman, Brenda, Z. 1952. "Death Masks in Ancient China." *Man*, 52, 16.
- Shimunek, Andrew. 2017. "An Old Chinese Word for 'Silk' in Mongolic, Turkic, Tungusic, and Persian." *Eurasian Studies*, 15/1. 142-151.
- Shipilova, Tatiana. 2009. "Liki vechnosti." *Gazeta Kuzbass*, Haziran 27, 2009.
- TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, <http://tdk.gov.tr>, erişim: 22 Mart 2019.
- Thomsen, Vilhelm. 2011. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yay.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. 1981. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Cilt I. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Yay.
- Tolkanov, Bakyt. 2017. "Hakasy ne schitayut sovremennyh Kyrgyzov potomkani yeniseyskih – uchenie." <https://ru.sputnik.kg/society/20170421/1033011776/rossijskie-uchenye-o-proiskhozhdenii-kyrgyzov.html>, erişim: 16 Kasım 2019.
- Tryjarski, Edward. 2012. *Türkler ve Ölüm*. İstanbul: Pinhan Yay.
- Useev, Nurdin. 2018. "Kanmuldıg-Hovu (E 62) Yazıtı ve Eski Türklerde Maske Kültürü." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7 (2), 641-649.
- Uthaug, Roar. *Tomb Raider*. 2018; USA & UK: Warner Bros.
- Vadetskaya, Elga B. 1981. *Skazy o drevnih kurganah*. Novosibirsk: İzd. Nauka, Sibirskoe otdelenie.
- Vadetskaya, Elga B. 1999. *Tashtyyskaya epoha v drevney istorii Sibiri*. Sankt-Peterburg: İzd-vo. Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Vadetskaya, Elga B. 2009. *Drevnie maski yeniseya*. Krasnoyarsk, Sankt-Petersburg: İzd. Verso.
- Welsford, Enid. 2015. *The Court Masque*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yalınkaya, Tuba. 2005. "Yenisey Yazıtları Arasında Bir Çin Aynası: E 77." *Uluslararası Türkçe Eğitim Kültür Edebiyat Dergisi*, 4/4. 1425-1432.
- Zhukov, Yevgeniy M. 1956. *Vsemirnaya istoriya v 10 tomah*, T. II. Moskva: Gos. İzd-vo Politicheskoy Literatury.

Ekler

Şekil 1. Solda S. Narylkov'un koleksiyonundan M. S. 3-4. yüzyıllara tarihlendirilen alçı maske. Fotoğraf: İ. A. Sedenkov. Bulunduğu yer: Devlet Doğu Eserleri Müzesi, Moskova. Sağda Taştık dönemi kadın maskesi, kil röprodüksiyon. Proje sahibi: Nükhet Okutan Davletov. Fotoğraf: Hakan Kılıç.

Kaynak: Sergey Narylkov, Nükhet Okutan Davletov 2017.

© 2020. This work is licensed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).